

Coperta: DAN GLĂVAN

Transcrierea manuscrisului: ENACHE TUȘA

Editor-coordonator: Mariana Avanu Bulei

Redactor: Claudiu Constantinescu

Consultant tehnic: Mircea Tătar

DTP: Ofelia Coșman

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

PAPAHAGI, VALERIU

Viața culturală a aromânilor în secolul al XVIII-lea și în prima jumătate a celui de-al XIX-lea / Valeriu Papahagi ; pref., schiță biografică și postf. de

Viorel Stănilă. - București: Editura Institutului Cultural Român, 2015

Bibliogr.

ISBN 978-973-577-659-6

I. Stănilă, Viorel (pref.; postf.)

008(=135.1)(497)"17/18"

© Adrian Papahagi

©INSTITUTUL CULTURAL ROMÂN

Aleea Alexandru 38, Sector 1

011824, București

ROMÂNIA

Tel.: 0317 100 637

E-mail: icr@icr.ro

Difuzare: comenzi@icr.ro

Tel.: 0317 100 646

VALERIU PAPAHAGI

Viața culturală a AROMÂNILOR

în secolul al XVIII-lea și în prima
jumătate a celui de-al XIX-lea

Prefață, Schiță biografică și Postfață de
VIOREL STĂNILĂ

INSTITUTUL
CULTURAL
ROMÂN

INSTITUTUL DE ȘTIINȚE POLITICE
ȘI RELAȚII INTERNAȚIONALE

AROMÂNII

în secolul al XVIII-lea și în prima

jumătate a secolului al XIX-lea

VIOREL STĂNĂ

Cuprins

<i>Prefață</i>	7
<i>Valeriu Papahagi (1905/06-1983) – Schiță biografică</i>	20
<i>Notă asupra ediției</i>	37
[Argument].....	41
[I] Moscopolenii Dionisie Manduca, Ioan Halcheu (Ioan Halchia) și Dimitrie Halchia	49
[II] Dimitrie Procopiu Pamperi Moscopoleanul	52
[III] Ioasaf, arhiepiscopul de Ohrida	62
[IV] Nectarie Târpu	64
[V] Editorii moscopoleni Grigore Constantinide și Constantin arhimandritul.....	67
[VI] Teodor Anastasie Cavalioti și Noua Academie din Moscopole.....	70
[VII] Constantin Hagi Gheorghiu Gehani din Moscopole, student al Universităților din Halle, Leida și Cambridge.....	94
[VIII] Ambrosie Pamperi	109
[IX] Daniil Moscopoleanul și <i>Lexiconul tetraglot</i>	112
[X] Mețovenii Trifon ieromonahul și Nicolae Zergiuli....	128
[XI] Iosif Mesiodacul	132
[XII] Constantin Ucuta Moscopoleanul și <i>Abecedarul</i> romano-vlah.....	142
[XIII] Medicul aromân din Viena, Ion Nicolide de Pindo ...	151
[XIV] <i>Liturgierul aromânesc</i>	161

[XV] Inscripția de pe vasul Simota.....	164
[XVI] O încercare de ascensiune în balon a unor aromâni din comuna Saracu în timpul lui Ali-Pașa	169
[XVII] <i>Codex Dimonie și Cazania</i> din Beata-deasupra.....	179
[XVIII] Colonia aromânească din Viena.....	190
[XIX] Dimitrie Darvari.....	195
[XX] Coloniile aromâne din Ungaria.....	199
[XXI] Școala românească din Buda de sub conducerea lui Constantin Diaconovici-Loga.....	208
[XXII] Gheorghe Șincai despre aromâni	213
[XXIII] Gheorghe Constantin Roja.....	216
[XXIV] Părerea lui Petru Maior despre aromâni	247
[XXV] Neofit Duca și atitudinea sa contra întăririi conștiinței naționale la aromâni	249
[XXVI] Mihail Boiagi și gramatica aromânească.....	253
[XXVII] Aromânii în <i>Geografia României</i> a lui Daniil Philippide.....	275
[XXVIII] <i>Lexiconul pentaglotic</i> al lui Nicolae Ianovici.....	286
[XXIX] Manifestări culturale românești în Budapesta	291
[XXX] Învățați aromâni în Principatele Române	308
[XXXI] Aromânii în statele habsburgice și în Polonia	317
[XXXII] Relațiile dintre aromâni și dacoromânii din Principate în prima jumătate a secolului al XIX-lea	339
[XXXIII] Relațiile dintre aromâni și dacoromâni în deceniile VII și VIII ale secolului al XIX-lea	352
[XXXIV] Relațiile dintre aromâni și dacoromâni în ultimele două decenii ale secolului al XIX-lea și în prima jumătate a celui de-al XX-lea	386
<i>Postfață</i>	415
<i>Bibliografie</i>	435

Prefață

Valeriu Papahagi și-a publicat majoritatea textelor științifice despre aromâni în perioada 1929-1940, cu o frecvență mai mare în anii 1937 și 1938 (câte trei texte), urmați de anii 1929, 1931, 1935, 1936, 1939, 1940 (câte două). În anii 1933 și 1946 (după întoarcerea din misiunea diplomatică în Spania), a publicat câte un astfel de studiu.

Toate aceste lucrări au constituit mai târziu materia primă a valoroasei sinteze *Viața culturală a aromânilor în secolul al XVIII-lea și în prima jumătate a celui de-al XIX-lea*, volum pe care îl prefăcăm aici.

Acea primă perioadă din activitatea științifică a distinsului romanist și clasicist a fost sincronă cu amplul efort de colonizare în țară a aromânilor, între 1925 și 1938, în calitatea lor de etnici români, asumată în scris. Din cauza încercărilor neoaromâniste de dată recentă, de denaturare a istoriei românilor, considerăm important să reamintim că, prin Constituția din anul 1923, în Regatul României nu era permisă colonizarea cu „populațiune de gintă străină”¹, iar documentele emise de autoritățile de colonizare și de reprezentanții aromânilor îi menționau pe aceștia ca „români macedoneni”, „frați de-ai noștri din Macedonia”, „români”,

¹ „Art. 3. – Teritoriul României nu se poate coloniza cu populațiuni de gintă străină.” (Constituția României din 1923, publicată în Monitorul Oficial nr. 282/29 mar. 1923, Titlul I: Despre teritoriul României, cf. http://www.cdep.ro/pls/legis/legis_pck.http_act_text?id=1517).

„români din Macedonia“, „coloniști din Macedonia“, în timp ce aromânii denuceau România „Țara-mumă“. În acest sens, nu trebuie uitat că aromânii au fost cei care au cerut statului român să le ofere posibilitatea colonizării².

Mai mult decât atât, Tratatul româno-bulgar de la Craiova privind retrocedarea Cadrilaterului făcea referire exclusiv la „supușii români de origine etnică română din județele Durostor și Caliacra“³ care urmau să facă obiectul schimbului de populații. Au fost aduse în România în jur de 6 500 de familii de aromâni din Grecia, Bulgaria, Albania, Iugoslavia.

Prin valorificarea surselor inedite pe care le descoperise în arhivele occidentale cercetate la îndemnul și cu sprijinul lui Nicolae Iorga, mai ales a celor referitoare la istoria aromânilor în secolele XVII – XIX, Valeriu Papahagi a contribuit semnificativ la recuperarea memoriei identitare a aromânilor, în sensul apartenenței lor la românitate. Precizarea este importantă în legătură cu procesele istorice și politice care i-au desprins pe vlahii balcanicii și i-au dispersat de trunchiul romanic comun cu valahii nord-dunăreni, împuținându-i și izolându-i la distanțe tot mai mari de-a lungul veacurilor de mijloc, topindu-i în masele de alogeni. Este ceea ce profesorul Nicolae-Șerban Tanașoca a numit „deromanizare“.

De altfel, împrumuturile lexicale masive din limbile balcanice în dialectele românești sud-dunărene nu reprezintă semne de vitalitate și de transformare a lor din dialecte istorice ale limbii române în limbi romanice aparte. Dimpotrivă, aceste fenomene

² I. Dobrogeanu, *Statul nostru și politica de întărire a românismului în Dobrogea de Sud*, în „România de la Mare“, nr. 3-4/1994, pp. 24-25, *apud*. Tudor 2005: 187.

³ Art. 3 al Tratatului între România și Bulgaria, respectiv Anexa C: Acord privitor la schimbul de populație Română și Bulgară (semnat la Craiova, 7 septembrie 1940, publicat în Monitorul Oficial nr. 212, din 12 septembrie 1940), cf. [http://www.lege-online.ro/lr-TRATAT-din-1940-\(23040\).html](http://www.lege-online.ro/lr-TRATAT-din-1940-(23040).html).

indică tendința spre extincție a respectivelor idiomuri, prin deromanizarea treptată a nativilor⁴.

Înțelegem astfel de ce literatura dialectală cultă de autentică valoare a fost reprezentată mai ales de scriitorii formați în duhul limbii române⁵. Și înțelegem și enormitatea unei propuneri ca aceea avansată de autodidactul Tiberius Cunia, în pregătirea unui nerealizat congres neoaromânist de standardizare a „limbii armâne“, cu ocazia mării adunări „makedonarmâne“ de la Moscopole, la 15 august 2014:

*neologismele vor fi luate din limbile internaționale și vor primi o formă aromânească (nu trebuie să le dăm formă românească...)*⁶.

⁴ „S-a încercat chiar elaborarea unei teorii lingvistice potrivit căreia impregnarea progresivă a dialectelor balcanice ale limbii române cu elemente străine (grecești, sârbești, bulgărești) le-ar fi transformat din dialecte în limbi romanice noi, cu individualitate proprie. Lingviști reputați, români și străini, au respins această ipoteză ca insuficient întemeiată științific. Ei au arătat că împrumuturile tot mai numeroase din lexicul popoarelor învecinate în idiomurile romanice din Peninsula Balcanică, departe de a reprezenta dovezi de vitalitate, semne prevestitoare ale nașterii unor noi limbi, nu sunt decât simptomele morții acestor idiomuri prin deromanizarea treptată a vorbitorilor lor, practicanți ai bilingvismului generalizat.

Această constatare ni se pare adevărată, *mutatis mutandis*, și pentru istorici. Modificările survenite în conștiința propriei individualități etnice și istorice la românii balcanici, pierderea sentimentului unității lor de neam și limbă cu românii din nordul Dunării nu constituie semnele prevestitoare ale transformării lor într-o naționalitate romanică, vlahă, ci numai preludiul deznaționalizării, al asimilării lor de către popoarele în mijlocul cărora trăiesc, la a căror viață politică, economică și culturală participă. Înstrăinarea românilor balcanici de cei din nordul Dunării, solidarizarea lor deplină și leală, apoi identificarea lor fatală cu popoarele balcanice al căror destin îl împărtășesc constituie un proces secular și complex. În virtutea împrejurărilor specifice Peninsulei Balcanice, diseminați între alte etnii și lipsiți de forme proprii de afirmare culturală și politică majoră, românii de peste Dunăre și-au manifestat energia creatoare în slujba idealurilor de cultură și civilizație ale celorlalte popoare creștine din această zonă geografică“ (Tanașoca 2002: 24).

⁵ Bardu 2010.

⁶ Raftu 2010.

Desigur, o astfel de abordare contrazice constatările marilor lingviști români și străini privind convergențele lingvistice între dialectele românești nord- și sud-dunărene:

*Asemănările între macedoromână și limba comună consti-
tuită [...] sunt așa de mari, legăturile istorice sunt așa de
evidente (adică, faptul că se trece, de cele mai multe ori, prin
aceleași schimbări de bază și sunt aceleași fapte caracteristice
care opun tot acest grup fiecărei limbi romanice în particular)
încât totul ne-ar spune că acestea sunt forme ale limbii române,
ale limbii române istorice, care are ramificații și se vorbește
acolo unde știm.*

*Tot așa ar fi fost dacă aromâna ar fi stabilit o limbă comună
și româna din Dacia n-ar fi stabilit nimic. Atunci ar fi fost așa:
limba istorică poate s-ar fi numit aromâna, însă ar fi fost
aceeași, iar dacoromâna ar fi fost un dialect al acestei limbi
istorice stabilite pe baza aromânei⁷.*

Dar să revenim la perioada interbelică în care Valeriu Papahagi și-a scris importante studii despre istoria aromânilor. Rapoartele primite în Centrala Ministerului Afacerilor Străine de la Legațiile sau Consulatele din Atena, Salonic, Ianina, Tirana, Corcea, Belgrad, Bitolia, Sofia etc., ca și dările de seamă și situațiile prezentate Ministerului Instrucțiunii Publice de către inspectorii, directorii și profesorii școlilor românești din Balcani prezentau aproape zilnic fapte și stări de lucruri a căror gravitate nu putea decât să neliniștească opinia publică românească, în legătură cu starea fraților de la sud de Dunăre: în Bulgaria – impunerea discreționară de către autorități a unor taxe prohibitive pentru pășunat, a unor prețuri derizorii de achiziționare a lactatelor și a prestării de muncă obligatorie, fără a le fi recunoscute aromânilor drepturile cetățenești⁸; în Grecia – încălcarea drepturilor de proprietate ale aromânilor de către oficiile de colonizare a grecilor

⁷ Saramandu 1996: 122.

⁸ Berciu-Draghicescu, Petre 2004: 467 sqq.

refugiați din Anatolia, Caucaz și Bulgaria⁹, închiderea unor școli și biserici, intimidarea părinților care își înscriau copiii la școlile românești, discriminarea la accesul în funcții publice și la practicarea unor meserii, interzicerea folosirii libere a dialectului în public¹⁰; în Iugoslavia – vexațiuni felurite aduse funcționării școlilor și bisericilor românești (interzicerea înzeestrării cu cărți românești de cult și de învățătură; concedierea preoților și instructorilor, înlocuirea lor prin alții care nu vorbeau românește; blocarea pașapoartelor și a documentelor școlare pentru bursierii care urmau a merge la studii în România; preluarea abuzivă a școlilor și bisericilor românești de către autorități), reducerea numărului de școli de la 31 înainte de Primul Război Mondial, la zero, iar a numărului de biserici de la 10 la una, până în anul 1929; denunțarea de către Atena și Belgrad a valabilității schimbului de scrisori cu guvernul României, anexe ale Tratatului de Pace de la București (1913)¹¹, confiscarea averilor, devastarea așezărilor, internarea în lagăre de către trupele bulgare de ocupație în Macedonia, pe durata Primului Război Mondial¹²; șicanarea repetată și în varii forme a învățământului și a serviciului religios în limba română în Albania¹³. Contracararea acestor practici a reclamat din partea diplomaților români eforturi considerabile, cu succese parțiale și temporare.

Așa cum observau inspectorii școlari Max Popovici și Victor Babețeanu într-un raport adresat ministrului Instrucțiunii Publice în anul 1929:

*...atât împrejurările economice, cât și politica statelor
balcanice de la război încoace urmăresc cu tenacitate deznațio-
nalizarea elementelor alogene din sânul lor, și [...] elementul*

⁹ Idem: 419, 432, 485.

¹⁰ Idem: 569 sqq.

¹¹ Idem: 440.

¹² Idem: 473 sqq.

¹³ Stănilă 2010.

român macedonean este cel mai expus unei asimilări repezi și totale¹⁴.

Bineînțeles că în perioada celui de-al Doilea Război Mondial situația aromânilor din toate aceste țări s-a agravat și mai mult: la cele de mai sus s-au adăugat incendierile de sate și școli, arestările abuzive, bătăile, interzicerea folosirii libere a dialectului în public, înlocuirea preoților români cu alogeni.¹⁵

Colonizarea în Cadrilater și strămutarea în granițele României după cedarea către Bulgaria a Cadrilaterului au adus românilor balcanici alte traume, care au accentuat un anumit sentiment al dezrădăcinării sesizabil și în prezent la unii dintre ei. Factorilor socio-economici (colonizarea și strămutarea în zone de șes, cu reorientarea către agricultură și cu renunțarea la transhumanță; modificarea relațiilor de proprietate și a regulilor de succesiune; transformările survenite în statutul femeii: ieșirea din cercul casnic, accesul la școală și intrarea pe piața muncii, transformarea ei în subiect de drept), care au condus la dezagregarea familiei extinse așa cum fusese ea cunoscută în perioada patriarhală, li s-au adăugat evenimente istorice (stoparea emigrației aromânești de către statul grec, în 1939, care a făcut să fie separați frații între ei sau părinții de copii; instalarea regimului comunist în România, care a făcut imposibilă revederea, și cu atât mai mult reîntregirea familiilor; încetineala și sincopele care au afectat procesul de colonizare și împrăștierea; campania de colectivizare și prigoana din anii '50, cu atât mai mult cu cât aromânii au reprezentat coloana vertebrală a rezistenței anticomuniste în Dobrogea).¹⁶

Valeriu Papahagi s-a simțit, desigur, solidar cu destinul propriei comunități, mai ales că tatăl său, Nicolae, a continuat să fie unul din liderii aromânilor din Cadrilater până în apropierea încetării sale din viață, în anul 1931. Iar studiile lui Valeriu Papahagi pun în evidență puterea de renaștere a acestei comunități,

¹⁴ Berciu-Draghicescu, Petre 2004: 474.

¹⁵ Idem: 552, 557, 570 sqq.

¹⁶ Stănilă 2006.

vitalitatea ei și forța de adaptare, curiozitatea intelectuală și spiritul intrepid, deschiderea către nou și mobilitatea socială și economică. Cele mai bune exemple și le ia din rândul moscopolenilor activi în secolele al XVIII-lea și al XIX-lea în spațiul central-european: Austro-Ungaria, Banat, Ardeal, unde aromânii au format un patriciat economic și o elită culturală cu acces uneori la titluri nobiliare (Sina, Dumba, Mocioni, Gojdu etc.).

La sfârșitul anilor '70, când Valeriu Papahagi și-a strâns studiile în volumul intitulat *Viața culturală a aromânilor în secolul al XVIII-lea și în prima jumătate a celui de-al XIX-lea*, chestiunea aromânească fusese deja tabuizată de guvernarea comunistă a României, cel puțin în dimensiunea ei de politică externă.

Este, poate, încă un motiv pentru care volumul nu a văzut antum lumina tiparului și a rămas neterminat. Dar este cu siguranță unul din argumentele pentru decizia prof. univ. Dan Dungaci, directorul Institutului de Studii Politice și Relații Internaționale al Academiei Române, de a-și asuma publicarea volumului, după cuvenitele diligențe pe lângă legatarul arhivei de familie, filologul Adrian Papahagi, și pe lângă ceilalți veghetori asupra memoriei marelui cărturar. Trebuie salutată, de asemenea, oferta promptă de sprijin venită din partea Institutului Cultural Român.

În cazul de față, momentul publicării este la fel de important ca și cauzele acesteia, deoarece asistăm în prezent la maturizarea în România a unui experiment etnopolitic cu serioase consecințe pentru coeziunea etnică a românilor de cele două părți ale Dunării: „makedonarmânismul” sau „neoarmânismul”, cum l-a denumit acad. Matilda Caragiu-Marioțeanu¹⁷. Este negată valabilitatea celor mai pertinente teorii privind geneza poporului și a limbii române, în numele dreptului individual la autodefinire identitară și cu invocarea unor documente internaționale interpretate strâmb sau citate trunchiat (inclusiv Rezoluția 1333/1997

¹⁷ În *Aromâna și aromânii azi*, cotidianul „Ziua”, 21.03.2005, referitor la comunicarea sa *Aromânii – criza de identitate*, ținută în cadrul sesiunii „Aromâna și aromânii azi” organizată de Secția de Filologie și Literatură a Academiei Române, la 28.01.2005.